

ЕКОЛОГІЧНІ УЯВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Роман Падалка
Київ

У статті розглядається проблема екологічних уявлень особистості, сучасні погляди на проблему уявлень в цілому і екологічних зокрема. Аналізуються погляди сучасних вітчизняних і зарубіжних психологів на дану проблему і її зв'язок з екологічною свідомістю особистості. Розкриваються типи екологічної свідомості.

Ключові слова: уявлення, екологічні уявлення, екологічна свідомість, екологічна діяльність, світогляд особистості.

Постановка та актуальність проблеми. Проблема взаємодії людини, людського суспільства і природи виникла з появою самої людини. У наші дні це питання є надзвичайно актуальним і привертає до себе все більшу увагу. Глобальна екологічна криза є реальністю нашого часу. Але на фоні політичної і економічної ситуації, яка склалася в Україні, проблема стосунків людини з природним оточенням відкладається на задній план. Трудова діяльність і спосіб життя сучасного суспільства перетворилися в потужну перетворюючу силу, яка впливає на біосферу і порушує хід її природної еволюції. Відчуження людини від природи призводить до виникнення цілого комплексу негативних наслідків, що зумовлює необхідність пошуку шляхів переорієнтації світоглядних основ буття та суспільного виробництва у взаємодії людини з природою.

Засоби вирішення кризової ситуації у відносинах суспільства і природи необхідно шукати в самих причинах її виникнення – в суспільній діяльності, яка повинна бути опосередкована екологічними уявленнями. Зміст поняття «екологічні уявлення» включає знання про те, яким чином людина уявляє власне місце і місце свого соціуму у навколишньому світі, яке місце займають у його образі світу як окремі живі істоти, так і природа загалом.

Для вивчення проблеми екологічних уявлень особистості, необхідно провести аналіз понять, які визначають поле дослідження. Насамперед, це базове поняття – уявлення, а також категорій, що характеризують окремі його напрями, виявити особливості екологічних уявлень. Категорія «уявлення» є предметом вивчення філософських, психологічних, педагогічних наук, але проведений нами аналіз літератури з даної проблеми свідчить, що питання дослідження суті, змісту, ролі уявлень у життєдіяльності людини є важливими, складними і мало розробленими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми вивчення сутнісних особливостей категорії уявлення знайшли віддзеркалення в дослідженнях сучасних вітчизняних і зарубіжних науковців: Б. Ананьєва, А. Гостєва, А. Еткінда, Ю. Забродіна, Н. Завалова, А. Коршунова, Н. Леонтєва, Б. Ломова, І. Михайлова, С. Рубінштейна, М. Руткевича та інших. Екологічні уявлення розглядаються поряд із поняттям екологічної свідомості в руслі доробку екопсихології, в основі якої лежать дослідження: І. Кряж, А. Львовичіної, О. Мамешиної, О. Паламарчук, В. Панова, В. Рубцової, О. Рудоміно-Дусятської, В. Скребця, В. Ясвіна та інших вчених.

Мета статті – проаналізувати та узагальнити психологічні погляди що до проблеми екологічних уявлень особистості, визначити і охарактеризувати базові поняття, що визначають поле дослідження.

Виклад основного змісту. В широкому розумінні уявлення визначається як чуттєво-наочний, узагальнений образ предметів і явищ дійсності, що зберігається і відтворюється в свідомості без безпосередньої дії самих предметів на органи чуття [11]. Образи уявлень проектується на сферу свідомості, вони є узагальненими образами дійсності, зберігають важливі для особистості особливості світу. Уявлення – підсумок почуттєвого пізнання світу, досвід, набуток кожної особистості [16].

На думку І. Андрєєва, уявлення це чуттєвий образ явищ і предметів, які безпосередньо не сприймаються в даний момент, які в минулому діяли на органи чуття, збереглися в пам'яті. Це відтворення в свідомості індивіда безпосередніх, або опосередкованих явищ дійсності, які, як вважає автор, і лежать в основі всіх уявлень [2].

Схожі за змістом наукові бачення А. Спіркіна та А. Коршунова, які розкривають уявлення, як узагальнений образ предметів, що мали колись вплив на чуття людини, які

потім відновлюються по зв'язках збережених у мозку. Уявлення дає можливість відступити від буденності, в той же час володіє великою культурно-пізнавальною значущістю: завдяки уявленням зберігається сприйняте минуле, узагальнюється чуттєвий досвід [8, 20].

З іншої сторони, до досліджуваного поняття підходить І. Михайлова, розглядаючи його в двох трактуваннях. У першому значенні уявлення розглядається вченою як узагальнений, але чуттєво-наочний образ об'єктивної дійсності, позбавлений безпосередньої дії об'єктів. У другому значенні уявлення виступає підсумком, результатом нашого знання про предмет, а також як невід'ємний елемент свідомості [12].

У дослідженні уявлення, проведеному Н. Одуєвою, трактується дане поняття як суперечлива форма пізнання зовнішнього світу, де уявлення, з одного боку, зберігає стару чуттєву форму і конкретний зміст образу предмета, а з іншого – містить в собі вже елементи нового змісту, залишаючись пов'язаним з відчуттям [13].

Узагальнюючи вищесказане щодо глобального розуміння поняття уявлення, звертаємося до висновків російського науковця В. Рубцової. У своєму дисертаційному дослідженні вона зазначає, що спираючись на підходи до аналізу досліджуваної категорії, уявлення це якісно-своєрідний, чуттєво-наочний, узагальнений образ об'єктивного світу; перехідний рівень в індивідуальному пізнанні, що містить у собі елементи як чуттєвого, так і раціонального [18].

У більш вузькому психологічному контексті, дослідники виходять із положення про те, що всі уявлення – це результат минулих актів відчуття і сприймання (перший шлях виникнення), або уяви (другий шлях виникнення). Тобто уявлення – це відтворений образ предмета, що ґрунтується на минулому досвіді [10], це психічний процес, який звичайно відрізняють від відтворення як процесу пам'яті. На відміну від відтворення, уявлення не передбачають чіткої часової локалізації в минулому, а стосуються предмета або явища як такого. Між образом сприйнятого предмета та його уявленням через деякий час майже ніколи не буває фотографічної подібності. Зміна образу пояснюється тим, що уявлення є результатом не тільки одиничного акту сприймання даного предмета, воно є результатом складної практичної діяльності. В уявленні та образі пам'яті матеріал окремого сприймання обов'язково пов'язується із матеріалом всього попереднього досвіду. Психологічним механізмом уявлення, як і пам'яті, є асоціація – тобто зв'язок близьких за змістом уявлень [4].

Людина на своєму життєвому шляху керується уявленнями про минуле, теперішнє і майбутнє. За С. Рубінштейном, уявлення є результатом-узагальненням істотних і неістотних ознак, вони тісно пов'язані з минулим досвідом людини, але не є просто механічною репродукцією сприйняття. Це мінливе динамічне утворення, що знову і знову, за певних умов, утворює і відображає складне життя особистості [17].

Значний внесок у розробку проблеми уявлень як форми відображення дійсності на рівні свідомості, зробив своїми науковими дослідженнями Б. Ананьєв. Він підкреслював те, що уявлення є опосередкованою ланкою при переході від відчуття до думки. В цьому приховано розуміння пізнавальної природи уявлень та їх внутрішніх зв'язків з відчуттями, з яких вони виникають і з мисленням, в які вони переходять. Таким чином, слід звернути увагу, що відчуття, сприйняття і уявлення, що виникають на їх основі, відносяться до першого рівня віддзеркалення навколишньої дійсності. Це рівень чуттєвого віддзеркалення дійсності, де знання про світ безпосередньо пов'язані з дією предметів на органи чуття [1].

Б. Ломов, Н. Завалова визначають уявлення як специфічні утворення свідомості, які є формою віддзеркалення об'єктивної дійсності, перехідної від сенсорно-перцептивного до вербально-логічного рівня, наступного за відчуттям і сприйняттям рівнем в прогресивній лінії розвитку когнітивних процесів [6]. Найважливішою характеристикою уявлень є їх відносна свобода від безпосереднього контакту з об'єктом. Це вторинний образ предметів і явищ, які виникають та існують на основі відбитків пам'яті або уяви. Як було вже сказано вище, уявлення актуалізуються в свідомості за асоціаціями: «Слово – образ», «Відчуття – образ», а також під впливом несвідомих механізмів. Суб'єктивні уявлення стають доступними через словесний опис, графічне зображення і пов'язану з ними поведінку. Суть уявлень полягає в тому, що вони – узагальнений образ дійсності, хоча цей образ характеризується неповнотою, фрагментарністю, розпливчатістю, нестійкістю, блідістю в порівнянні з образом сприйняття. Проте він зберігає важливі для

особистості особливості навколишнього світу. Кінцевим результатом або продуктом уявлення виступає образ-уявлення, який проектується у сферу свідомості [19].

Образи предметів відрізняються мінливістю, відсутністю стійкості, в них легко змінюються колір, розмір, форма предмета, який уявляється. Бувають одиничні і узагальнені (за кількістю предметів, що відображаються в знаннях) уявлення. В залежності від особливостей предмета, виділяють два основні види уявлень: візуальні, за якими стоїть конкретний образ, і абстрактно-логічні, за якими стоять абстрактні поняття. Найбільш поширеною є класифікація уявлень за модальною ознакою (Б. Ананьєв), яка включає зорові, слухові, нюхові, тактильні, смакові і органічні уявлення.

Виходячи з описаних особливостей, учені виділяють характеристики уявлень, які визначаються як тим, що образи виникають у свідомості за відсутності зовнішніх подразників у момент їх появи та існування, так і тими закономірностями, які визначають зберігання якого-небудь матеріалу в пам'яті.

Розглянемо їх більш детально.

Просторово-часові характеристики уявлень:

1. Панорамність, яка полягає в тому, що відтворені в уявленні об'єкти або сцени за їх осяжністю можуть перевершувати об'єм поля сприйняття, наприклад, ми можемо увити собі кімнату разом з предметами цілком, хоча сприймаємо завжди лише її частину.

2. Віддаленість фігури від фону: в уявленні фігура може існувати окремо від фону і навпаки.

3. Неточність відтворення розмірів об'єктів, числа його елементів, а також його схематизація.

4. Спотворення тривалості тимчасових інтервалів: чим більш заповнений подіями був реальний відрізок часу, тим більше тривалим він уявляється.

Інтенсивність уявлень. У переважній більшості людей уявлення менш яскраві, ніж образи, що виникають при безпосередньому сприйнятті об'єктів і ситуацій. Проте, зустрічаються люди з дуже яскравими та насиченими уявленнями.

Фрагментарність. Ця характеристика говорить про те, що в образі об'єкта, що уявляється, як правило, відсутні якісь його сторони, частини або межі.

Нестійкість. Образ об'єкта в уявленні володіє своєю рідною плінністю, він як би мерехтить, постійно дещо міняючи форму і забарвлення.

Узагальненість уявлення є найважливішою його характеристикою. Вже на рівні уявлення при створенні вторинного образу об'єкту здійснюється процес узагальнення, який при формуванні понять виходить на передній план. Саме процес узагальнення лежить в основі формування понять – основних елементів людського мислення [18].

Останнім часом намітилася тенденція до ширшого вживання терміну уявлення як віддзеркалення об'єктивної дійсності на більш високому рівні узагальнення, де поряд з образною представлена і змістовна сторона. У сучасній вітчизняній психології уявлення в такому розумінні вивчалися в роботах А. Гостева, Ю. Забродіна, А. Еткінда, Н. Леонтьєва. В дослідженнях цих учених уявлення розглядаються як елементи суб'єктивної реальності, як індивідуально своєрідна система віддзеркалення суб'єктом взаємодій із зовнішнім світом. За їх визначенням, одиницями суб'єктивної реальності є психічні образи у всьому їх діапазоні: від сенсорних до мовно-мислинневих, що одночасно відображають в своїх характеристиках і властивості об'єкту, і відношення до нього суб'єкта [18].

Слід зазначити, що найбільш інтенсивно розвиток уявлень людини відбувається на етапі в період молодшого шкільного віку. Молодші школярі з легкістю опановують продуктивні уявлення, що супроводжуються довільністю. В даний віковий період найбільш яскраво спостерігаються відмінності в уявленнях молодших школярів [15].

Переважна більшість досліджень уявлень у психологічній науці не торкаються екологічного аспекту. В роботах, що розкривають екопсихологічні проблеми, недостатня увага приділяється структурі та формуванню екологічних уявлень особистості. Певною мірою пов'язаними з даним питанням можна вважати дослідження екологічної свідомості. Адже провідні російські екопсихологи С. Дерябо, В. Ясвін під екологічною свідомістю розуміють саме сукупність екологічних уявлень особистості, існуючого її ставлення до природи, доповнених відповідними стратегіями і технологіями взаємодії з нею [5].

Ці погляди розділяють Н. Васильєв, А. Кочергін та Ю. Марков. Вони розглядають екологічну свідомість як сукупність узагальнених уявлень про природу, переконання та ідеали, що відображають і обумовлюють ставлення людини до природи, її законів [9].

Вітчизняні вчені А. Львовичкіна, О. Рудоміно-Дусятська, В. Скребець, визначаючи основні типи екологічної свідомості (антропоцентрична, природоцентрична, екоцентрична), виходять по суті із спрямованості екологічних уявлень. Відповідно до їх бачення, сукупність уявлень про надприродність, всесилля людини як істоти, що володіє безмежними можливостями у скоренні природи – це антропоцентрична екологічна свідомість. Антропоцентричні уявлення несуть історичний характер, вони сформувалися як результат відділення людини від природи для задоволення своїх потреб. Основна їх суть зводиться до того, що людина є вищою цінністю, природа є власністю людини, взаємодія з природою вичерпується використанням її для задоволення потреб людини. Уявлення такого типу притаманні всім сферам людської діяльності, зрештою, саме їх можна вважати причиною сучасної екологічної кризи, що загрожує перерости в екологічну катастрофу. Загалом, характерним для антропоцентричного типу екологічної свідомості є: протиставлення людини і природи як її власності; сприйняття природи як об'єкта одностороннього впливу людини [3, 21].

Уявлення природоцентричного типу схожі на ті, що були властиві людям первісної епохи. Їхню суть можна звести до того, що людина повинна бути підпорядкована природі, людська діяльність повинна оцінюватися з позиції корисності для природи, метою взаємодії людини з природою повинно бути збереження її в первісному вигляді. Виходячи з даних положень, автори визначають, що система уявлень про світ, яка базується на ідеї залежності соціуму від природи, складає природоцентричну екологічну свідомість [14].

Найбільш конструктивно в науці постає екоцентрична спрямованість екологічних уявлень, де за основу береться взаємозв'язок, взаємодія, взаєморозвиток людини й природи. Ці ідеї базуються на переконаннях про те, що людина це елемент, частина природи, людина не протиставляється, а гармонійно розвивається в системі «людина-природа», на засадах взаємовигідної єдності. Дана система уявлень складає екоцентричну екологічну свідомість [21]. Аналізуючи доробок російського фахівця в даній проблемі В. Ясвіна, можна стверджувати те, що екологічні уявлення є початковим елементом, котрий лежить в основі екологічних установок, оскільки уявлення є частиною знань, які, в свою чергу, є фундаментом розвитку ставлень людини до природи. А екологічна установка, за В. Ясвіним, виражає ціннісне ставлення людини до будь якого об'єкта природи, яке виникає в процесі діяльності, спрямованої на ці об'єкти. Ставлення до природних об'єктів, які при цьому формуються, стають стійкими властивостями особистості [21].

Розвиток екологічних уявлень впливає на світогляд особистості. У своїх роботах В. Ігнатова визначає екологічний світогляд як «систему поглядів на об'єктивний світ, засновану на уявленнях про його цілісність, розуміння загального взаємозв'язку і взаємообумовленості всього суцього» [7]. Тобто, формування екологічного світогляду означає розвиток рефлексії особистості, усвідомлення себе суб'єктом діяльності, носієм певних суспільних і екологічних цінностей, корисною особою не лише для суспільства, але і для природи.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Здійснений теоретичний аналіз проблеми екологічних уявлень особистості засвідчив, що уявлення виступає сполучною ланкою між особистістю, її внутрішнім світом і навколишньою дійсністю. Це індивідуальна своєрідна система віддзеркалення взаємодій із зовнішнім світом, обумовлена діяльністю, яку виконує суб'єкт. Уявлення – це складне динамічне утворення, що володіє рядом просторових і тимчасових характеристик: цілісністю, узагальненістю, панорамністю, яскравістю, чіткістю, контрольованістю образу. В уявленнях виявляється активний випереджальний характер пізнання людиною предметного світу.

Екологічні уявлення у психологічній науці розглядаються як уявлення про взаємозв'язки в системі «людина-природа» об'єктивно-існуючі у самій природі зв'язки і залежності, усвідомлення таких зв'язків. Екологічні уявлення є невід'ємною складовою екологічної свідомості, екологічних установок, екологічного світогляду.

Ідеєю, що поєднає думки багатьох дослідників проблем навколишнього середовища, є ідея неможливості подолання екологічної кризи без формування якісно нових

екологічних уявлень людини та за їх допомогою екологізації суспільної діяльності, зміни пануючих екологічних установок, світогляду та людської свідомості загалом. На наш погляд, проблема екологічних уявлень особистості потребує подальшого поглибленого дослідження, зокрема, особливостей їх розвитку на етапі молодшого шкільного віку, який є сензитивним для формування уявлень загалом. Адже в цьому віці розвиток дитини обумовлений переходом від мимовільних до довільних уявлень. На нашу думку, розвиток екологічних уявлень повинен бути інтегрованим у психічний розвиток молодшого школяра. В цьому ми бачимо перспективу наших подальших досліджень.

Література:

1. Ананьев, Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1960. – 336 с.
2. Андреев, И. Д. Основы теории познания / И. Д. Андреев. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1959. – 388 с.
3. Вернік, О. Л. Психологічні особливості образу довкілля в свідомості підлітків : дис. ... канд. псих. наук / О. Л. Вернік. – К., 2008.
4. Винославська, О. В. Психологія : / Навч. посіб. / О. В. Винославська – К. : ІНКІОС, 2005.
5. Дерябо, С. Д., Ясвин В. А. Методологические проблемы становления и развития экологической психологии. Д. Дерябо, В. Ясвин // Психологический журнал. – 1996. – Т. 17. – № 6. – С. 4-18.
6. Завалова, Н. Д. Образ в системе психической регуляции деятельности / Н. Д. Завалова, Б. Ф. Ломов, В. А. Пономаренко. – М. : «Наука» 1986. – 183 с.
7. Игнатова, В. А. Формирование экологической культуры учащихся : теория и практика / В. А. Игнатова // Формирование экологической культуры учащихся : проблемы и перспективы. – Тюмень : Изд-во ТГУ, 1998. – С. 37-43.
8. Коршунов, А. М. Отражение, деятельность, познание / А. М. Коршунов. – М. : Политиздат, 1979. – 216 с.
9. Кочергин, А. Н., Марков, Ю. С., Васильев, Н. Г. Экологическое знание и сознание : Особенности формирования. – Новосибирск : Наука, 1987. – 221 с
10. Краткий психологический словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – Ростов-н / Д : Изд-во «Феникс», 1999. – 512 с.
11. Краткий философский словарь / под. ред. А. П. Алексеева. – М. : «Просвещение», 2000. – 400 с.
12. Михайлова, И. Б. Роль представлений в процессе познания / И. Б. Михайлова. – М. : Изд-во МГУ, 1965. – 237 с.
13. Одуева, Н. К. О переходе от ощущения к мысли / Н. К. Одуева. – М. : Изд-во Академия наук СССР, 1993. – 120 с.
14. Панов, В. И. Экологическая психология : опыт построения методологии / В. И. Панов. – М. : Наука, 2004. – 197 с.
15. Психология человека от рождения до смерти. Психологический атлас человека / под. ред. А. А. Реана. СПб. : Прайм – ЕВРОЗНАК, 2007. – 651 с.
16. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. / під. ред. В. Б. Шапаря – Х. : Прапор, 2009. – 672 с.
17. Рубинштейн, С. Л. Принципы и пути развития психики / С. Л. Рубинштейн. – М. : АПН СССР, 1959. – 354 с.
18. Рубцова, В. Л. Развитие профессионально – ориентированных экологических представлений студентов в вузе : дисс. канд. пед. наук / В. Л. Рубцова. – Тамбов, 2008. – 228 с.
19. Смирнов, С. Д. Психология образа : проблема активности психического отражения. / С. Д. Смирнов. – М. : Изд-во МГУ, 1985. – 231 с.
20. Спиркин, А. Г. Основы философии / А. Г. Спиркин. – М. : Политиздат, 1998. – 591 с.
21. Ясвин, В. А. Психология отношения к природе / В. А. Ясвин. – М. : Смысл, 2000. – 456 с.

В статье рассматривается проблема экологических представлений личности, современные взгляды на проблему представлений в общем и экологических в

частности. Анализируются взгляды зарубежных и отечественных психологов на данную проблему и ее связь с экологическим сознанием личности. Раскрываются типы экологического сознания.

Ключевые слова: представление, экологические представления, экологическое сознание, экологическая деятельность, мировоззрение личности.